

UOT 37.0

Xalidə Ağadadaş qızı Talibova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Cəlilabad filialının müəllimi

ÖZÜNÜTƏRBIYƏNİN YENİYETMƏLƏRDƏ TƏLİM FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİR İMKANLARI

Халида Агададаш гызы Талибова

доктор философии по педагогике,

преподаватель Джалилабадского филиала

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ВОЗМОЖНОСТИ ВЛИЯНИЯ САМОВОСПИТАНИЯ НА ОБУЧАЮЩУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОДРОСТКОВ

Khalida Aghadadash Talibova

doctor of philosophy in pedagogy, lecturer at the Jalilabad branch

of the Azerbaijan State Pedagogical University

POSSIBILITIES OF INFLUENCE OF SELF-EDUCATION ON TEACHING ACTIVITY IN YOUTHS

Xülasə. Şəxsiyyətin inkişafının, onun intellektual bacarıqlarının və ictimai özünüdərkən müəyyən mərhələsində yeniyetmə yalnız xarici məqsədlərini deyil, həm də öz tərbiyəvi məqsədlərini başa düşməyə başlayır. O, özünə tərbiyə subyekti kimi yanaşır və özünütərbiyə etməyə çalışır. Şəxsiyyətin formalaşmasında özünəməxsus olan bu yeni faktorun meydana gəlməsi ilə insan özü tərbiyəçi olur.

Məqalədə özünütərbiyənin təlim fəaliyyətində öyrədilməsinin yollarından bəhs olunur.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, özünütərbiyə, təlim fəaliyyəti, cəmiyyət, yeniyetmə*

Резюме. На определенном этапе развития личности, ее интеллектуальных способностей и социального самосознания подросток начинает понимать не только свои внешние цели, но и воспитательные цели. Он относится к себе как к субъекту образования и пытается заниматься самообразованием. С появлением этого нового фактора, уникального в формировании личности, человек становится воспитателем.

В статье говорится о способах воспитания самодисциплины в учебной деятельности.

Ключевые слова: *личность, самовоспитание, воспитательная деятельность, социум, подросток*

Summary. At a certain stage of personality development, his intellectual skills and social self-awareness, the teenager begins to understand not only his external goals, but also his educational goals. He treats himself as a subject of education and tries to educate himself. With the emergence of this new factor, which is unique in the formation of personality, a person becomes an educator.

The article talks about the ways of teaching self-discipline in training activities.

Key words: *personality, self-education, educational activity, society, teenager*

Həyat yolunun bütün mərhələlərində insanın öz qarşısında qoyduğu məqsədlərə nail olması üçün o, həmişə çətinliklərlə mübarizə aparmalı olur. Bəzən insan çətinliklər qarşısında geriyyə çəkilməli, öz iddia səviyyəsini endirməli olur və bunu bir uğursuzluq sayaraq iztirab çə-

kir. Çətinliklərin aradan qaldırılmasında, məqsədə çatmaq üçün iradi səy göstərilməsində möhkəm əqidənin, həyat məsələləri haqqında yetkin, kamil görüşlərin və əsil insan ləyaqətinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Şəxsiyyətin inkişafının, onun intellektual bacarıqlarının və ictimai özünüdərk mütəşəkkilinin mərhələsində yeniyetmə yalnız xarici məqsədlərini deyil, həm də öz tərbiyəvi məqsədlərini başa düşməyə başlayır. O, özünə tərbiyə subyekti kimi yanaşır və özünütərbiyə etməyə çalışır. Şəxsiyyətin formalaşmasında özünəməxsus olan bu yeni faktorun meydana gəlməsi ilə insan özü tərbiyəçi olur.

Şagirdlərin tərbiyə prosesini idarə etmək üçün tərbiyənin təsiri altında onların şəxsiyyətinə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaq imkanının olması lazım gəlir. Başqa sözlə, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini aşkara çıxarmaq imkanımız olmasa, tərbiyə problemini idarə etməyimiz də mümkün olmaz. Özünütərbiyə insanın şüurlu olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə, ideal və inamlarına müvafiq şəkildə öz şəxsiyyətində dəyişikliklər etməyə yönəlmiş fəaliyyətindən ibarətdir.

Prof. M.C. Məhərrəmov yazır: “Özünütərbiyənin müvəffəqiyyəti üçün əsas şərtlərdən biri adamın özünü dərk etməsi, müsbət və mənfi cəhətlərini görə bilməsi, özünə tənqidi yanaşmanı bacarmasıdır. Bu da başlıca olaraq, yeniyetmə yaşlarından başlayaraq təzahür edir. Bunun üçün adamın özünün özünə obyektiv yanaşa bilməsi tələb olunur. Bu həm çətin, həm də çox mühüm bir məsələdir. Bu, adamdan yüksək əqli və əxlaqi inkişaf tələb edir” [1, s.75].

Özünütərbiyənin həyata keçməsi üçün şəxsiyyətin və onun özünü dərk etməsinin müəyyən inkişaf səviyyəsinin, özünün hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə müqayisə zamanı təhlildən istifadə edə bilmək qabiliyyətinin, eləcə də daim özünüdərk etməyə tələb edilir. Şəxsiyyətin özünüdərk etməsi onun cəmiyyətdəki həyatı tələbatları və fəaliyyəti, inkişafı ilə şərtlənir. İctimai həyatı, eləcə də onu əhatə edən mühitin tələblərini, öz qüvvə və imkanlarını aydın dərk etmək əsasında yeniyetmənin öz həyatını daha münasib əsaslar üzrə qurmaq üçün arzu etdiyi keyfiyyətləri özündə inkişaf etdirməsi və ya malik olduğu şəxsi keyfiyyətləri dəyişdirməkdən ötrü özünə şüurlu, planlı, məqsəduyğun və müntəzəm surətdə təsvir etməsi, rəftar və davranışını təkmilləşdirmək qayğısına qalması özünütərbiyə adlanır.

Üç əsas komponentdən ibarət olan təlim-tərbiyə prosesini seçdik: 1) yeniyetmə yaşlı şa-

girdi tədris fəaliyyətində özünütərbiyə etmək mümkündür; 2) müəllimin müəyyən pedaqoji şəraitin yaradılması yolu ilə özünütərbiyə prosesini idarə edilməsi imkanlarına çıxarda bilər; 3) dərslər müəllim və şagirdin fəaliyyətinin təşkilinin əsas forması kimi şagird şəxsiyyətinin tədrisi, tərbiyəsi və inkişafı məsələlərinin həlli üçün sistemli şəkildə tətbiq olunur. Dərsin bütövlükdə tədris forması kimi çıxış etdiyini nəzərə alaraq, biz daha çox onu yalnız müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsinə deyil, həm də şagirdlərin maraq, qabiliyyət və motivlərinin inkişafına yönəlmiş təlimin təşkil forması kimi qiymətləndiririk.

Tədris-tərbiyə prosesinin təşkilinin əsas forması olan dərslərdə onun bütün komponentləri təqdim olunur: tədris fəaliyyətinin məqsədi, məzmunu, metodları, vasitələri, təşkil forması, idarəetmə fəaliyyəti və nəticəsi.

Əgər dərslər məqsədlərinin tədris-tərbiyə prosesinin tərkib hissəsi kimi yönümlülüyünü təhlil etsək, müəllimin fəaliyyət məqsədlərinin şagirdin formalaşmasına təsiri danılmazdır. Deməli, bütün hallarda müəllimin planlaşdırdığı dərslərin məqsədi, şagirdin biliyinin, bacarığının, dəyərlərinin konkret mütərəqqi dəyişməsi planlaşdırılır – bütün bunlar daxilən şagirdin özünü idarəetmə qabiliyyətinin inkişafını müəyyən edir və onu tədris prosesində subyekt mövqeyinə çıxarır. Beləliklə, şagirdin özünütərbiyəsi dərslərin hədəfi olur.

Müəllim bilavasitə tədris fənninin məzmunu ilə işləyir, materialın öyrənilməsi ardıcılığını, onun bölmələrə bölünməsinə müəyyən edir. Müəllim biliklərin mənimsənilməsi prosesini təşkil edərək və onların praktiki tətbiqi bacarıqlarını formalaşdıraraq, bu prosesdə şagirdlərin iradəsinin formalaşmasına da təsir edə bilər. Əgər öyrənilmiş material şagirdlə özünü mübarizənin nəticəsi, onun düşüncəsinin, iradəsinin və müxtəlif hisslərinin hərəkəti olarsa, tədris fənninin məzmununun mənimsənilməsi pedaqoji-psixoloji xarakter daşıya bilər.

Müəllimin yeniyetmələrin özünütərbiyə işinin məzmunu və formaları üzrə işi müxtəlif ola bilər. Bu prosesdə müəllimin özünütərbiyə və onun metodları məsələlərində nə dərəcədə səriştəli olmasından, bu problemlə bağlı elmi və populyar ədəbiyyatla nə qədər yaxşı tanış olmasından çox asılıdır. Həmçinin müəllimlərin pe-

daqoji vəzifələrinin icrasına nə dərəcədə məsuliyyətlə yanaşmasından da çox şey asılıdır.

“Şagirdlərin özünütərbiyəsini təşkil edərkən, birinci növbədə, kollektiv qarşısında bu cür məqsədin qoyulmasından başlamaq lazımdır. İnsanların ümumi işdə təması və vəhdəti nə qədər güclü olarsa, onların qarşılıqlı təsiri bir o qədər səmərəli xarakter daşıyır. Buradan isə aydın olur ki, əgər kollektivdəki bir neçə adam, xüsusilə kollektiv üzvlərinin hamısının hüsnü rəğbətini qazanan adamlar öz üzərlərində işləməyə, özünütərbiyə ilə məşğul olmağa başlayarlarsa, bu hal kollektivin başqa üzvlərinə də mütələq sirayət edəcəkdir” [2, s.510].

Ümumtəhsil məktəb müəllimləri sinif kollektivi ilə özünütərbiyə işini təşkil edərkən təkcə onların qarşısına özünütərbiyə məqsədi qoymaqla məhdudlaşmamalı, bu işin səmərəli yollarını tapmaqda da onlara köməklik göstərməlidir. “...şagirdi uzun və ya qısa müddət ərzində öz üzərində aparacağı işlə əlaqədar vəzifələri dəqiq müəyyənləşdirməyə, ikinci növbədə, özünütərbiyənin həyata keçirəcəyi vəzifələri qeyd etməyə və həmin işi dönmədən yerinə yetirməyi öyrətmək lazımdır. Əgər şagirdə özünənəzarət zəifdirsə, bu keyfiyyəti onda aşılamaq zəruridir. Çünki o, özünə nəzarət edə bilməzsə, özünütərbiyə də istənilən səviyyədə həyata keçə bilməz. Bu işə kollektivin dostcasına nəzarəti də köməklik göstərməlidir” [2, s. 511].

Yeniyyətlərin özünütərbiyə keyfiyyətlərinin formalaşmasında kollektivin rolu böyükdür. Əgər kollektivə mənsub olmaq uşaq üçün əzizdirsə və o, həmin kollektivin fikri, rəyi ilə hesablaşsın, özünütərbiyəsində belə kollektivin rolu daha böyük olur. Uşaq kollektivlə öz dərin bağlılığını hiss edərsə, o, həmin kollektivdə özünü üçün davranış nümunələri görür. Hər bir yekdil kollektiv öz üzvlərindən müəyyən davranış qaydalarına riayət etməyi tələb edir. Bu tələblər götürülmüş vəzifələrin vaxtında yerinə yetirilməsindən, yoldaşlara fəal münasibət bəsləmək və qayğı göstərməkdən, kollektivi ləkələməməyə çalışmaqdan və s. ibarətdir. Bu tələblər kollektivin üzvü üçün elə bir şərait yaradır ki, o, yoldaşlar onun haqqında pis düşünməsin deyə özünü işdə göstərməyə, təmkinli, soyuqqanlı olmağa məcbur edir. Kollektivin verdiyi müsbət qiymət göstərilən səy və bəzən keçirilən xoşagəlməz emosiyalar müqabilində onun üçün mükafat olur.

Kollektivin keyfiyyətə daha çətin tapşırıqlarını yerinə yetirdikcə, yüksək səviyyədə müstəqillik və təşəbbüskarlıq tələb edən hərəkətlər icra etdikcə yeniyyətlərin özünütərbiyəsi inkişaf edir. Müntəzəm surətdə icra edilən uğurlu özünütərbiyə hərəkətləri sayəsində yeniyyətlərdə öz qüvvələrinə inam əmələ gəlir və o, insanlarla birgə fəaliyyətdən razılıq hissi duyur.

Müəllimlər və sinif rəhbərləri yeniyyətlərin inkişafında və formalaşmasında mühüm rollarını nəzərə alaraq, özünütərbiyə prosesinin təşkili ilə fəal məşğul olmalıdırlar. Özünütərbiyənin təşkili prosesində bu prosesə taktiki rəhbərlik etmək lazımdır. Özünütərbiyənin təşkili prosesinə üç əsas istiqamətlər daxil olmalıdır:

1. Şagirdlərin özünütərbiyənin zəruriliyi və böyük əhəmiyyəti barədə ictimai rəyin formalaşdırılması;

2. Özünütərbiyənin mahiyyətini, onun metodlarını və həyata keçirilməsi yollarını dərk etməkdə şagirdlərə yardım göstərilməsi;

3. Özünütərbiyənin məqsədi və proqramlarının inkişafı, eləcə də şagirdlərə praktiki yardım göstərilməsi;

Birinci istiqamətin mahiyyəti şagirdlərə özünütərbiyənin nə qədər vacib olduğunu anlamaqdan ibarətdir. Bir çox yeniyyətlər bunu etməkdən utanırlar və bunu yoldaşlarından, valideynlərindən, müəllimlərindən gizli edirlər.

İkinci istiqamət bu prosesin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə işə başlayarkən yeniyyətlərə öz ideallarını tapmağa, hədəfləri seçməyə, öz xarakterinin zəif tərəflərini, kifayət qədər inkişaf etmiş keyfiyyətləri üzə çıxarmağa kömək etmək lazımdır.

Özünütərbiyə üzrə işin təşkilinin üçüncü istiqaməti praktiki xarakter daşıyır. Bu mərhələdə yeniyyətə öz qarşısına düzgün məqsədlər qoymağı, onun nailiyyətlərinin proqramını işləyib hazırlamağı və yerinə yetirməyi, bunun üçün özünütərbiyə etməyin ən məşhur və ən səmərəli üsullarından istifadə etməyi öyrənirlər.

Bu istiqamətdə çalışaraq, özünütərbiyəyə rəhbərlik prosesində aşağıdakı mərhələləri qeyd etmək olar:

1. Şagirdlərin daha yaxşı olmaq, şəxsiyyətin müsbət keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, mənfi keyfiyyətlərdən xilas olmaq istəyini formalaşdırmaq.

2. Şagirdlərə özlərini qiymətləndirməkdə, həyatlarını təhlil etməkdə, müsbət keyfiyyətlərini və qüsurlarını öyrənməkdə kömək etmək.

3. Özünütərbiyə proqramının işlənilib hazırlanmasına yardım etmək.

4. Şagirdlərin özünütərbiyə metodları və nümunələri ilə silahlandırmaq.

5. Özünənəzarətin təşkili.

Maarifləndirmə mərhələsində müəllim:

- şagirdlərin müsbət və mənfi keyfiyyətlərini dərk etmələrinə, onların çatışmazlıqlarının dözümsüzlüyünü anlamasına kömək edir;

- məktəblinin uğur qazanmaq istədiyi fəaliyyət sahəsində müstəqil iş vərdişlərinə yiyələnməyi öyrədir;

- özünütərbiyə proqramlarını tərtib etməyə kömək edir.

Müəllimlər qarşılarında aşağıdakı vəzifələri qoymalıdırlar:

1. Şagirdlərin öz daxili dünyasına marağını, arzusunu stimullaşdırmaq.

2. Bir şəxsiyyət kimi özünütəkmilləşdirmək.

3. Məktəblilərin özünütərbiyə məsələləri üzrə biliklər sistemi ilə silahlandırmaq.

4. Şagirdləri özünütərbiyə üsulu ilə silahlandırmaq.

Q.D. Babuşkin və V.N. Smolentsova hesab edirlər ki, yeniyetmələrdə özünütərbiyə prosesində müəllimlər aşağıdakı qaydalara riayət etməlidirlər:

1) əhəmiyyətsiz çətinliklərlə başlamaqla onların intensivliyini tədricən artırmaq. İlk mərhələdə asan tapşırıqlar yeniyetmələrdə özünütərbiyənin formalaşmasına kömək edir;

2) təyin edilmiş vəzifəni yerinə yetirməyə sövq etmək;

3) çətin tapşırığın yerinə yetirilməsinə əminlik yaratmaq;

4) məktəblilərdə sürətli və güclü hərəkətlərin icrasına səbəb olmaq;

5) tapşırıqların həyata keçirilməsinə diqqət göstərərək yerinə yetirməsini tələb etmək və s. [3, s. 88].

Bundan əlavə, müəlliflər özünütərbiyənin formalaşması üçün vacib və zəruri şərait kimi özünənəzarətin olduğunu göstərirlər.

Problemə aktuallığı. Bəzən müəllimlər belə uşaqlarla işdən çəkinir və bir sözlə, onlardan yaxa qurtarmağa çalışırlar. Belə olan hallarda müəllimlər onlarla heç bir tərbiyəvi tədbirlər aparmırlar. Təcrübəsiz müəllimlərin isə bu uşaqlarla apardıqları işlər plansız və məqsədsiz olduğu üçün onların işləri heç bir müsbət təsirini vermir və əksinə, uşaqların tərbiyəsini daha da pozur.

Problemə elmi yeniliyi. Özünütərbiyənin həyata keçməsi üçün şəxsiyyətin və onun özünü dərk etməsinin müəyyən inkişaf səviyyəsinin, özünün hərəkətlərini başqalarının hərəkətləri ilə müqayisə zamanı təhlildən istifadə edə bilmək qabiliyyəti, eləcə də daim özünütəkmilləşdirmək tələb edilir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Tərbiyə və özünütərbiyə proseslərinin sıx əlaqəsini nəzərə alaraq yeniyetmənin özünütərbiyəsinin formalaşmasında pedaqoji vasitələrin, təlim və tərbiyə üsullarının imkanlarının açıq-aydınlığını etiraf etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Məhərrəmov, M.C. Psixologiya. / M.C. Məhərrəmov - Bakı, - 1963.
2. Seyidov, S.İ. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr tələbələri üçün dərslik. / S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev - Bakı, -2007, - 650 s.
3. Бабушкин, Г.Д. Психология физической культуры и спорта. / Г.Д. Бабушкин, В. Н. Смоленцева. - Омск: СибГУФК, -2007. -270 с.
4. Əhmədova, F.Ə. Yeniyetmələrdə şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən sosial-psixoloji amillər. // "Psixologiyaın aktual problemləri: yeni perspektivlər, yeni mülahizələr və yeni düşüncələr" mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları. -Bakı: -2021, 19-20 iyun, -s.104
5. Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidənəzərbəyəsi üzrə işin sistemi: / Ped. elm. nam... diss. /-Bakı, 2003. – 160 s
6. Журавлёва И.В. Здоровье подростков: социологический анализ. -М.: Издательство института социологии РАН, -2002.- с. 240

E-mail: xalidetlibova@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. İ.B. Əmirəliyeva,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.